स्पर्श तरिकाबाट माटोको गठन (Soil texture) पत्ता लगाउने तरिका:

-- वीरेन्द्रकुमार भट्टचन

हावापानी, खनिज पदार्थहरू, प्रांगारिक पदार्थहरू र सुक्ष्म जीवाणुहरू भएको पृथ्वीको बाहिरी सतहको पातलो तहनै माटो हो, जसले बाली बिरुवाहरूलाई खाद्य तत्वहरू तथा आड दिन्छ । वास्तवमा ठूला खनिज पदार्थका टुक्राहरू र चट्टानहरू सूर्यको ताप, पानी र हिउंको असरले खिइन्छन् तथा टुक्रिन्छन् । कालान्तरमा यी टुक्रिएका खनिज पदार्थ तथा चट्टानका कणहरू सूक्ष्म जीवाणुहरूका क्रियाकलापबाट माटो बन्दछ । वैज्ञानिकहरूका अनुसार पृथ्वीको सतहमा कृषि योग्य ७ इञ्च माटो बन्न २००० देखि ७००० वर्ष लाग्दछ ।

माटोमा विभिन्न प्रकारका साना ठूला कणहरू हुन्छन् जसलाई प्रांगारिक पदार्थले एक अर्कामा टांसि डल्लो बनाउँछ । संयुक्त राज्य कृषि विभागद्वारा माटोका कणहरूलाई ३ भागमा वर्गीकरण गरिएको छ, ती हुन्– **बालुवा, पांगो माटो** र **चिम्टे माटो** । बालुवालाई पनि ५ भागमा बाँडिएको छ, ती हुन्– **साह्रै खस्रो बालुवा, खस्रो बालुवा, मध्यम बालुवा, मसिनो बालुवा** र **धेरै मसिनो बालुवा** । १ मिलिमिटर देखि २ मिलिमिटर सम्मका कणलाई साह्रै खस्रो बालुवा, ०.५ मि. मि. देखि १ मि. मि. सम्मका कणलाई खस्रो बालुवा, ०.२५ मि. मि. देखि ०.५ मि. मि. सम्मका कणलाई मध्यम बालुवा, ०.१ मि. मि. देखि ०.२५ मि. मि. सम्मका कणलाई मसिनो बालुवा र ०.०५ मि. मि. देखि ०.१ मि. मि. सम्मका कणलाई धेरै मसिनो बालुवा भनिएको छ भने ०.००२ मि. मि. देखि ०.०५ मि. मि. सम्मका कणलाई पाँगो माटो र ०.००२ मि. मि. भन्दा साना कणहरूलाई चिम्टे माटो भनिएको छ । २ मि. मि. भन्दा ठूला कणहरूलाई गिर्खा भनिएको छ र माटोको भागमा राखिएको छैन । एउटा दिइएको माटोमा यी विभिन्न प्रकारका कणहरू (बालुवा, पाँगो माटो र चिम्टे माटो) को आपसिक अनुपातलाई माटोको गठन वा बुनौट (Soil texture) भनिन्छ ।

माटोको गठनका वर्गहरू (Soil textural classes):–

माटोको गठनको नामाकरण गर्न माटोमा भएका विभिन्न आकारका कणहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । वैज्ञानिकहरूको वर्षौं वर्षौंको अध्ययनबाट माटोको गठनलाई तीनवटा वृहत नामाकरण बालुवा (Sand) चिम्टे माटो (Clay) र दोमट (Lm) भनी दिएका छन् । यिनैको आधारमा माटोको गठनलाई विभिन्न १४ वटा नामहरू दिइएको छ (तालिका नं. 'क' हेर्नुहोस्)।

(१) **बालुवा** (Sand):– यदि दिइएको माटोमा जाँची हेर्दा तौलको हिसाबले ७०% भन्दा बढी बालुवा पाइएमा

त्यस्तो माटोलाई बालुवाको समूहमा राखिन्छ । यस्ता माटोमा बालुवाको मात्रा बढी हुन्छ र थोरै मात्रामा च्यापच्यापे माटो हुन्छ । यसमा दुईवटा वर्गहरू बालुवा र दोमट बालुवा पर्दछन् ।

(२) **चिम्टे माटो** (Clay):– दिइएको माटो चिम्टे माटोको समूहमा पर्नको लागि कम्तिमा पनि ३५% र धेरैजसो अवस्थामा ४०% भन्दा कम चिम्टे माटो हुनु हुदैन । यस्तो माटोमा छुट्टिने गरी चिम्टे माटोको मात्राबढी हुन्छ । यस वर्गहरूमा बलौटे चिम्टे, पाँगो चिम्टे र चिम्टे माटो पर्दछन् । थाहा पाउनु पर्ने कुरा के भने बलौटे चिम्टेमा चिम्टे माटो मात्रा भन्दा बालुवाको मात्रा बढी हुन्छ । त्यस्तै पाँगो चिम्टे मा चिम्टे माटो भन्दा पाँगो माटोको मात्रा बढी हुन्छ ।

(३) **दोमट** (Loam):– दोमट समूहमा धेरै उप-विभाजन भएकोले यसलाई व्याख्या गन गाह्रो छ तापनि एउटा उपयुक्त दोमट माटोमा बालुवा, पाँगो माटो र चिम्टे माटोको मात्रा यसरी बसेको हुन्छ, जसमा हलुका र गह्रौं कणहरू आधा आधा करीब बराबर अनुपातमा रहेका हुन्छन् । अर्थात् यो खस्रो र मसिनो कणहरू आधा आधा भाग मिलि बनेको माटो हो । कृषि उपजका लागि महत्वपूर्ण माटो यही दोमट माटोलाई मानिन्छ । धेरैजसो अवस्थामा बालुवा, पाँगो र चिम्टे माटोको बेग्ला बेग्लै अनुपातको उपस्थितिले फरक नाम दिइन्छ । जस्तो बालुवाको प्रतिशत बढी भएको दोमट माटोलाई बलौटे दोमट, पाँगो माटोको प्रतिशत बढी भएको दोमट माटोलाई पाँगो दोमट, चिम्टे माटोको प्रतिशत बढी भएको दोमट माटोलाई चिम्टे दोमट र पाँगो बढी त्यसपछि चिम्टे माटो र बालुवा एकदमै कम भएको दोमट माटोलाई पाँगो चिम्टे दोमट माटो भनिन्छ ।

तालिका (क) संयुक्त राज्य कृषि विभागका अनुसार माटोको गठको बर्गीकरण–

सामूहिक नाम	गठन	गठनका बोलाइने नामहरू
बलौटे माटो	खस्रो	बालुवा दोमट बालुवा
दोमट माटो	केही खस्रो	बलौटे दोमट मसिनो बलौटे दोमट
	मध्यम	धेरै मसिनो बलौटे दोमट दोमट पाँगो दोमट पाँगो माटो
	केही मसिनो	चिम्टे दोमट बलौटे चिम्टे दोमट पाँगो चिम्टे दोमट
चिम्टे माटो	मसिनो	बलौटे चिम्टे पाँगो चिम्टे चिम्टे माटो

स्पर्श तरिकाबाट माटोको गठन पत्ता लगाउने तरिका–

माटोको गठनको तथ्य जानकारीको लागि प्रयोगशालामा परीक्षण गर्नु पर्दछ । प्रयोगशालामा माटोको नमूनालाई टुक्रा टुक्रा पारिन्छ र बेग्ला बेग्लै नाप भएको चाल्नोमा छानी गिर्खा र बालुवा छुट्टाइन्छ । पाँगो माटो र चिम्टे माटो भने चाल्नीबाट छुट्टाउन नसकिने भएकोले पानीमा थिग्रिने प्रक्रियाबाट छुट्टाइन्छ । भनिन्छ माटाका कणहरू पानीमा मिसाएमा बालुवा ४० सेकेण्ड पाँगो माटो २ घण्टा र चिम्टे माटो ८ घण्टामा थिग्रिन्छ । यही सिद्धान्तको आधारमा बालुवा, पाँगो माटो र चिम्टे माटोको आपसिक अनुपात निकाली माटाको गठन निर्धारण गरिन्छ । यसको लागि सम्बन्धित विषयमा दखल भएका प्राविधिक तथा आवश्यक सामाग्रीहरू सहित प्रयोगशालाको आवश्यक पर्दछ । तर दुःखको कुरा हाम्रो देशको कुना काप्चामा माटो विज्ञानको प्रयोगशाला स्थापना भएको छैन, जसको कारणबाट माटोको गठन परीक्षण गर्न पठाउन गाह्रो, खर्चालु र समय लाग्ने हुन्छ । त्यसैले माटो वैज्ञानिकहरूले छिटो र सजिलो गरी हातको स्पर्शबाट माटोको कणहरू अध्ययन गरी माटोको गठन पत्ता लगाउने तरीका निकालेका छन् । यस तरीकामा महंगो सामाग्रीहरूको प्रयोग गर्नु पर्दैन र प्रयोगशालाको आवश्यक पर्दैन । राम्रोसंग अध्ययन गरेमा साधारण लेखपढ गर्न जान्ने प्रगतिशील कृषकहरूले पनि आफ्नै अभ्यासबाट आफ्नो जमीनको माटोको गठन पत्ता लगाउन सक्दछन् । यी कुराहरूको मनन गरी यहाँ स्पर्श तरीकाबाट माटोको गठन पत्ता लगाउने तरीका दिइएको छ ।

तरीका:–

(क) करीब २५ ग्राम माटोको नमूना हातमा लिनु होस् । विस्तारै पानीको थोपा झारेर-यसलाई भिजाउनु होस् । हातमा माटो नलाग्ने र सजिलैसंग दोवार्न सकिने भएमा पानी ठीक भएको बुझ्नु पर्दछ ।

(ख) माटोलाई डल्लो बनाउन प्रयास गर्नु होस् र यसलाई फुटाल्नु होस् । यदि फुटाल्दा डल्लो रहेन भने त्यो बालुवा हो ।

(ग) यदि माटो डल्लो रहेमा माटोको सानो टुक्रा लिएर बुढी आँला र चोर आँलाको विचमा राखी ३ मिलिमिटर पातलो बनाई अगाडि बढाउनु होस् यसलाई रिबन बनाउने भनिन्छ । यदि माटोको पातलो तह अगाडि बढ्नै नसकी टुक्रा भएमा अर्थात् रिबन ननेमा माटोको नमूना दोमट बालुवा हो ।

(घ) यदि माटोको पातलो तह (रिबन) बनेमा यसको लम्बाई स्केलले नापी छोटो, मध्यम र लामो कुन चाही हो, पत्ता लगाउनु होस् । २.५ सेन्टिमिटर भन्दा छोटो रिबनलाई छोटो २.५-५ से. मि. लम्बाई भएको रिबनलाई मध्यम र ५ से. मि. भन्दा लामो रिबनलाई लामो स्तरमा राखिएको छ ।

(ङ) रिबनको माटो भाँचेर हत्केलामा राख्नु होस् र यसमा पानी राखी भिजाउनु होस् । त्यसपछि अर्को हातको चोर आँलाले विस्तारै थिचि खस्रो, नरम वा दुबै होइन पत्ता लगाउनु होस् ।

(च) यदि २.५ से. मि. भन्दा छोटो रिबनलाई पानीमा भिजाई हत्केलामा राखी बुढी आँलाले विस्तारै थिचि हेर्दा खस्रो भएमा माटोको नमूना बलौटे दोमट, नरम भएमा पाँगो दोमट र खस्रो र नरम दुबै नभएको अनुभव भएमा दोमट माटो हो, बुझ्नु पर्दछ ।

(छ) यदि २.५ देखि ५ से. मि. सम्मको रिबनलाई हत्केलामा राखी पानीले भिजाएर बुढी आँलाले थिचि हेर्दा खस्रो अनुभव भएमा बलौटे चिम्टे दोमट, मसिनो अनुभव भएमा पाँगो चिम्टे दोमट र खस्रो र मसिनो दुबै नभएको अनुभव भएमा चिम्टे दोमट माटो भनी बुझ्नु पर्दछ ।

(ज) यदि ५ से. मि. भन्दा लामो रिबनलाई हत्केलामा राखि पानीले भिजाएर बुढी आँलाले थिचि हेर्दा खस्रो भएमा बलौटे चिम्टे, मसिनो अनुभव भएमा पाँगो चिम्टे र खस्रो र मसिनो दुबै नभएको अनुभव भएमा चिम्टे माटो भनी बुझ्नु पर्दछ ।

(झ) माटोको गठन पत्ता लगाईसकेपछि कुन गठन हो, रिकर्ड गरी राख्नु पर्दछ । यसको लागि तल दिइएको तालिकामा खबरहरू भर्नु पर्दछ ।

तालिका (ख)

स्पर्श तरीकाबाट माटोको गठनको अवलोकन–

नमूना नं.	रिबनको प्रकार छोटो, लामो वा मध्यम	स्पर्शबाट अनुभव नरम, खस्रो वा दुबै होइन	माटोको गठनको नाम
१			
२			
३			
४			
५			

किसानको नाम:–

जग्गाको नाम वा नम्बर:–

नमूना लिएको गहिराई र क्षेत्रफल:–

अवलोकनकर्ताको नाम:–

सन्दर्भ पुस्तकहरू (References):–

(१) भट्टचन वीरेन्द्र कुमारद्वारा लिखित छापिन गैरहेको पुस्तक "बाली विज्ञानको प्रयोगात्मक पुस्तिका"।

(2) Bready Nyle C., 1975; The nature and properties of Soil; New York; Macmillan publishing Co. Inc pp. 40–49

(3) Daji J.A., 1970; A text book of Soil science; New Delhi; Asia Publishing House pp 64–75.

(4) Hausenbuiller R.L., 1963; Principles of Soil science; New Delhi; Orient langmans pp 16–32.

(5) Khakurel Bhairab R. and Padma P. Sharma, 1984; Laboratory manual of soil science; Institute of Agriculture and Animal science Rampur pp. 1–12.

(6) Khanna S.S. and D.V. Yadav, 1979; Pratical manual for Introductory courses in soils; Hissar; Hariyana Agricultural University Hissar.

(7) Thompson Louis M. and Frederick R. Troeh, 1985; Soils and soil fertility; New Delhi; Tata Mcgraw-Hill Publishing Co. pp. 42–51.